

Віктор Горобець

БЕЗ НАЗВИ

(Майже відповідь на майже рецензію Тетяни Яковлевої. – УГО. Вип. 8. – К., 2002. – С. 141-149)

По мірі ознайомлення зі змістом рецензії п. Яковлевої, уміщеної у 8-му випускові УГО, як можливі назви репліки-відповіді спадали на думку різні варіанти: від емоційно-асоціативного – «Хрещений батько-3, або Вендета по-петербурзьки» до більш нейтрального, полемічно-методичного – «Чи варто Рецензенту читати книгу, яку він збирається рецензувати?»

На доцільність першого варіанту вказувало те, що вже започаткована в 2-му випуску УГО моя полеміка з шановною Оponentкою з приводу її монографії та задекларовані нею у ході дискусії *полное несогласие и протест*¹ переконували, що саме ці два мотиви неминуче екстраполюватимуться на будь-яку мою працю, і – «Карфаген буде зруйновано». Наведені ж в опублікованій рецензії аргументи засвідчили щире прагнення моєї Оponentки не лише його зруйнувати, а й не залишити на ньому каменя на камені. У стилі вендети було викладено й аргументи, коли кожна моя репліка тієї рецензії обов'язково знаходила свій заміник². Єдине, в чому Оponentка вирішила мене не наслідувати, так це в тому, аби згадати бодай якісь здобутки рецензованої праці: вона повністю зосередилась на вишукуванні мислимих і немислимих недоліків. Утім, це також уповні відповідає особливостям обраного жанру.

Стосовно ж доцільності використання другого варіанту, то тут також існують свої резони. Однак, їх потрібно аргументувати ширше.

Найперше – і, варто наголосити, найбільш принципове – питання, що виникає після ознайомлення з матеріалом п. Яковлевої, стосується сакраментального: **чи варто Рецензенту читати книгу, яку він збирається рецензувати?** Концептуальне значення має також і відповідь на питання, стосовно чого має вестися дискусія: тих проблем, **які поставлені в роботі, чи тих, які становлять особистий інтерес для Рецензента?**

Як на моє переконання, для будь-кого з фахівців питання мають абсолютно риторичний характер і не потребують відповіді. Моя ж Опонентка чомусь переконана в протилежному. Так, вона невдоволена тим, що в книзі *не акцентується внимание на взаимоотношениях старшини, або ж отсутствуют ссылки на взгляды, существовавшие среди казацкой старшини*, і таке інше. Але з якого дива я мав би на цьому акцентувати увагу? Де я декларував такий намір? Як у назві роботи, так і у вступі наголошується на тому, що предметом дослідження є *політична діяльність еліти козацької України на міжнародній арені, зокрема у відносинах з Польщею та Росією*, більше того, уточнюється – діяльність, скерована на пошук способів легітимізації прав політичного народу (див. с. 10 рецензованої монографії). Розгляд боротьби цих партій є дуже цікавим заняттям. Заняттям, яке вповні претендує на окреме монографічне дослідження. Так само на окрему книгу заслуговують і сюжети, пов'язані, наприклад, із зав'язуванням конфедерацій в Речі Посполитій (до речі, вже описані на доброму фаховому рівні польськими вченими³) та інші побіжні проблеми, яких я торкався саме побіжно – як чинників впливу, а не як предмету свого дослідження. Тому зауваження Опонентки стосовно того, що в рецензованих нею працях акцентовано увагу на *генезисе договорів*, сприймаю чи не за єдиний комплімент на свою адресу. Адже

дотримання магістрального напряму дослідження є ознакою доброго наукового смаку.

Щоправда, якось дивовижно неузгоджено звучать думки Оponentки про *акцентированное внимание... на генезисе договоров* (с. 142) і тут же через якийсь абзац – *голых фактах отдельных соглашений... забывании о предыстории их возникновения и причинах изменения политического курса* (с. 143) Невже *генезис* і *предыстория* в сучасній російській мові є антонімами? Чи, може, тут ідеться про книги різних авторів?

На думки стосовно існування якщо не паралельних світів, то, принаймні, різних опублікованих версій однієї і тієї ж книги наштовхують і пасажі моєї Оponentки з приводу нібито *изобилия фактических неточностей* у монографії. Для прикладу, в рецензії наводиться факт участі Василя Золотаренка в Чуднівському поході, який, нібито, *следует из книги*, а в дійсності суперечить історичній правді. Для більшої переконливості Оponentка навіть називає відповідну сторінку книги – 239. Але найбільш цікавим з усього цього є те, що на цій сторінці автор жодним (!) словом не обмовився про участь ніжинського полковника в поході під Чуднів. Там пишеться таке: *...полки на чолі з наказним гетьманом [...] В. Золотаренком вирушили на північ, і на білоруських землях мали об'єднатися з російськими військами...; у тому ж випадку, коли об'єднатися не буде змоги, Золотаренко мав іти на литовські міста – на Гомель, на Річицю... Усе – більше мови про Золотаренка тут не ведеться! Яким чином Оponentка зуміла побачити тут *изобилие фактических неточностей* – особисто для мене є загадкою. Найбільш нейтральним і найменш образливим поясненням може бути або нерозуміння п. Яковлевою української мови, або незнання географії, що призводить до пошуку Чуднова не на сході Волині, а на півдні*

Білорусі. Або ж – Оponentка не ту книгу читала, яку взялася рецензувати...

Так само безпорадно звучить і зауваження щодо мого нерозуміння факту прямого порушення Хмельницьким угоди 1659 р. присутністю у його війську Григорія Лесницького. На думку Оponentки, це є ще одним свідченням *изобилия фактических неточностей*. Однак цей приклад, вочевидь, можна класифікувати інакше – як *неполное знание источников*, про яке Оponentка говорить на с. 147. Адже елементарне знання джерел завадило б шукати сенсацію там, де її й бути не може. Так, договір 1659 р. справді забороняв цілому ряду близьких до ексгетьмана Виговського старшин, у тому числі й Лесницькому, «по вік живота» посідати старшинські уряди. Але ж, **не мати старшинського уряду** ще не означає заборони **брати участь у походах**. Сподіваюсь, моя Оponentка не буде наполягати на тому, що участь десятків тисяч рядових козаків, тобто тих, які також не мали старшинських урядів, у поході 1660 р. також було порушенням Переяславського договору 1659 р.?

Досить промовистою ілюстрацією як уважності прочитання тексту, що рецензується, так і способу ведення дискусії, а разом і знання історичної хронології є останній з наведених прикладів *фактических неточностей*, а саме: заперечення тези щодо прибуття Павла Тетері в Україну *в марте 1665 года (!)*. З усією відповідальністю можу сказати, що такої дати на вказаній у рецензії сторінці немає і – з цілком зрозумілих фахівцям причин – не могло бути. Коли ж Оponentка мала на увазі **березень 1662 р.**, то моя згадка про прибуття в цей час Тетері на українські землі спиралась як на інструкцію, дану йому у Варшаві, так і на його листи з України до канцлера Празмовського. Крім того, таку дату відстоює і Ярослав Дашкевич, чия ерудиція не йде в порівняння з ерудицією багатьох сучас-

них дослідників, котрі в силу своїх сил і можливостей вивчають українську історію XVII століття.

Стосовно ж поклику Опонентки на документи, нібито опубліковані з цього приводу Миколою Петровським, то це – черговий блеф! У додатках до опублікованої ним праці про це не мовиться жодним словом.

Щодо побіжно згаданого вище звинувачення в *неполном знанні источников*, то воно викликає цілу низку асоціацій як методичного, так і фактологічного й, навіть, етичного змісту. Найбільш нейтральним є, звичайно, дискутування з приводу того, чи можна назвати хоча б одну працю, де були б використані всі існуючі в природі джерела? і – чи можливо цього досягти фізично і чи варто до цього прагнути? А також – скільки джерел треба залучити дослідникові, аби його праця виглядала солідно?

Зрозуміло, що перші два питання для істориків-професіоналів є суто риторичними. Стосовно ж третього, то тут, сподіваюсь, мене фахівці також підтримають: критерієм виступає можливість сформулювати достовірні висновки у поставлених автором (наголошую на останньому!) перед собою завданнях. І коли сторона, що опонує, говорить про недостатню кількість використаних джерел, то незайвим було б наголосити на тому, **для чого саме ця кількість є недостатньою**. Адже переконливим може виглядати лише конкретний приклад того, що невикористання певного джерела привело до сумнівного трактування тієї чи тієї події.

Абстрактно ж, звичайно, можна говорити будь-що. Коли уважно поглянути на наведену в рецензії конкретику, то тут постає доволі цікава картина. Наприклад, Опонентка категорично заявляє, що в роботі *вообще не использованы документы ценнейшего сборника [...] – «Материали до історії козаччини XVII віку. Василь Герасимчук»* (с. 144). Так, такого бібліографічного поклику в роботі не-

має. Як, власне, й не існує його в природі взагалі! І коли б моя Опонентка доклала зусиль, аби познайомитися зі змістом цієї книги, то помітила б, що вона вийшла не під прізвищем «Герасимчук», а під справжнім прізвищем автора, тобто Герасимчук. Опубліковані в цьому збірнику матеріали мною використовувалися при написанні книги, є й відповідні поклики на неї. Хоч, зрозуміло, їх не так уже й багато, оскільки архівні знахідки Герасимчука свого часу активно використовувалися Михайлом Грушевським при написанні 10-го тому *«Історії України-Руси»*. Крім того, цілий ряд вміщених у збірці матеріалів з краківського та віденського архівів вводилися до наукового обігу польськими вченими кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема А. Валевським та Л. Кубалею. Водночас, щирий подив викликає зауваження п. Яковлевої з приводу того, що її праця, опублікована в 1998 р., виявляється, готувалась до друку ще до виходу у світ збірки Василя Герасимчука, зауважимо – у ... 1994 році. Сподіваюсь, що робилося це все-таки вже після виходу у світ праць Людвіка Кубалі та Михайла Грушевського?

Несерйозно і науково некоректно, як на мене, виглядає дивовижна прозорливість Опонентки стосовно того, що, виявляється, я сам про те не здогадуючись використав архівні матеріали не варшавського архіву – фонду *Archiwum Branickich z Suchej* (мається на увазі інструкція Війська Запорозького своїм послам на сейм 1661 р.), а петербурзького, котрі, до того ж, уже були введені до наукового обігу п. Яковлевою. Але ж, шановна Опонентко, у монографії вказано на те, що джерело вже використовувалося раніше (див. с. 505). Щоправда, не Вами, а Вашою попередницею – польською дослідницею Стефанією Охманн, до того ж ще у... 1977 році. І тому подив може викликати як Ваша неуважність при читанні тексту, котрий Ви рецензуєте, так і незнання джерел. Не кажучи вже про повну без-

порадність у трактуванні цього документа. Вирвавши з контексту лише одну фразу, яку Ви, не знати з якого дива, класифікуєте як *один из самых знаменательных пунктов данного документа*, сприймаючи що називається за чисту монету твердження про нібито «добровільну» відмову Війська Запорозького від *титула Княжества Руського*⁴. Для того, аби встановити ступінь такої «добровільності», необхідно, як мінімум, проаналізувати хід переговорів, що точилися восени 1660 р. під Чудновом (звичайно ж, тим, що на Волині, а не у Вашому міфічному білоруському аналозі). А коли вже мова зайшла про Вашу статтю, не згадавши якої я так страшенно Вас образив, то мушу зізнатися, що робив це абсолютно свідомо, так би мовити, з поблажливого до Вас ставлення. Адже в протилежному випадку довелося б згадувати про те, що Московські статті гетьман Брюховецький уклав не 1666 р., як Ви про це пишете⁵, а роком раніше. Так само як і отримавши титул боярина, Брюховецький надалі дорожив званням гетьмана. А також звертати увагу на ще цілий ряд безвідповідальних тверджень, які, відверто кажучи, не прикрашають солідне наукове видання.

Згадка ж мною про фонди варшавського архіву є цілком доречною, оскільки саме там я вивчав цей документ, використовуючи ті його фрагменти, що були важливими для мого дослідження, але натомість, з огляду на цілком об'єктивні причини, не зацікавили мою шановну і науково добросовісну попередницю – Стефанію Охманн. Те саме стосується і деяких повторів цитат, опублікованих раніше в працях Катерини Стецюк та Михайла Марченка, котрих свого часу цікавили зовсім інші аспекти документів, аніж ті, що були зачеплені мною.

Для того ж, аби завершити полемізування навколо питання широти/вузькості джерельної бази, хотілось би вдатися до певних аналогій. Зокрема, звернути увагу на

той факт, що, наприклад, деяким петербурзьким авторам вдається написати цілі розділи наукової монографії, жодного разу не переобтяживши себе залученням архівних відомостей, покликаючись винятково на «*Акты ЮЗР*» та «*Памятники Киевской комиссии*»⁶. І це, до речі, аж ніяк не заважає їм виступати в ролі експерта і критикувати інших за *узость использованных источников* – навіть за умови, що в рецензованих працях такого неподобства немає.

Вочевидь, все та ж, згадана вище, проблема розуміння української мови дозволила Оponentці на с. 5 автореферату углядіти фразу, якою, нібито, *сам автор признает, что в уточнении фактологии событий его вкладом является лишь введение в научный оборот документов Павла Тетери* (с. 143). Тих читачів, хто цікавиться, як це «признання автора» звучить українською мовою, відсилаю до тексту автореферату на вказану с. 5 (для тих же, в кого є проблеми з розумінням мови, скажу, що вислів *впервые представлено всебічний аналіз програмних вимог* аж ніяк не перекладається по-російському як *уточнение фактологии событий*). Викликає здивування й те, що Оponentка, примусивши себе прочитати перших п'ять сторінок автореферату, не осилила ще хоча б стільки. Тоді на с. 13-15 вона б знайшла пояснення, які мають безпосереднє відношення до піднятої нею теми.

З незрозумілих причин залишилася непоміченою моєю Оponentкою й аргументація хронологічних меж дослідження (див. с. 15-16 монографії та с. 3 автореферату). Ясно, що п. Яковлева, як власне й будь-хто, може мати свій погляд на доцільність чи недоцільність такого вичленування історичного матеріалу. Однак стверджувати в рецензії, що в книзі *не находим ответа: почему исследование ограничено рамками 1654-1665 годов*, значить лукавити і свідомо вводити в оману читача.

Торкаючись нечисленних зауважень з приводу концептуального бачення суті проблеми, тішуся з того, що моїй Опонентці вдалося углядіти в діях Децика, Дрозда й Опари прагнення до *об'єдинення Гетманищини под єдиним гетманом*. Не буду вдаватися до розлогої полеміки з приводу того, що виступи названих козацьких отаманів, які розгорталися на Правобережній Україні, були спрямовані, за п. Яковлевою, *против політики Івана Брюховецького* (зауважмо – лівобережного (!) гетьмана: невже знову маємо справу з особливим поглядом на українську географію?). Того самого Брюховецького, від кого згадані бунтівні старшини отримували військову допомогу й на чію територію переходили, аби «залізати рани», отримані від польського і правобережного гетьманського військ. Єдине, з приводу чого тут можна висловити щирий подив, так це з того, чому моя Опонентка – відомий руїнознавець – ще й досі у своїх працях називає громадянську війну в Україні напівпубліцистичним терміном «Руїна»? Адже, слідуючи за її логікою, доцільніше було б використовувати щось на кшталт «всеатаманская боротьба за об'єдинення України под єдиним атаманом», перепрошую, «гетманом».

Про участь Петра Дорошенка в акціях Дрозда й Опари фахівцям, та й узагалі всім, хто цікавиться українською історією, думаю, також не варто багато говорити – першого він стратив, а другого за допомогою своїх союзників-татар і польського генерал-майора Я. Стахорського усунув від влади та відіслав в ув'язнення до фортеці Мальборк, звідки той так і не повернувся.

Вочевидь, уже мої власні проблеми з розумінням тонкощів російської мови завадили зрозуміти сенс зауваження Опонентки стосовно того, хто зі старшин мав більші, а хто *меньшие интересы в Гетманате*. Досі я чомусь уважав, що доречно вести мову не про абстрактний «інтерес», а про цілий ряд його складових політичного, соціаль-

ного, конфесійного, регіонального, кланового і т.д., і т.п. змісту. Не кажучи вже про сумнівну доцільність вибудування ієрархії *последовательных представителей интересов Гетманщины* – залишмо це заняття професійним агітаторам, політінформаторам та їм подібним.

Без коментарів, на сумлінні Оponentки, залишаю її некоректні порівняння та поклики на вміщений у 6-му випуску УГО матеріал Володимира Потульницького, котрий, до речі, апелює до більш раннього аналізу цієї праці, наведеного ще в 3-му випуску цього ж видання добре відомим тепер п. Яковлевій автором.

Насамкінець зізнаюся, що вроджена самокритичність не дозволяє мені почивати на лаврах, вважаючи свою книгу бездоганною й неперевершеною. Прискіпливий погляд на вже опубліковану працю підказав мені немало питань, що потребують доопрацювання, уточнення, розширення. Власне, й рецензія як така покликана допомогти авторові виразніше побачити свої недоліки. Але за умови, що рецензія сама переслідує таку шляхетну мету, а не є формою з'ясування стосунків.

Аби бути послідовним, дозволю собі цей текст, що не має назви, залишити без висновків. Єдине, що мушу зробити, так це вибачитися перед читачами за несолідний спосіб ведення наукової полеміки. Але що зробиш – вибір зброї був не за мною⁷.

А ще хотілось би привітати п. Яковлеву з успішним спростуванням, здавалось би, незаперечної істини давньокитайських мудреців стосовно того, що нібито важко шукати чорну кішку в темній кімнаті за відомих усім обставин її фізичної там відсутності. Як бачимо, моїй Оponentці вдалося досягти неабияких успіхів на цьому поприщі. Але чи варті ці «успіхи» витрачених часу й зусиль?

¹ Див.: Український гуманітарний огляд. Вип. 5. – К., 2001. – С. 207-221.

² Так, наприклад, моє зауваження щодо повного незнання п. Яковлевою сучасної української історіографії трансформувалося у вишукування праць і збірок документів, які, нібито, є мені невідомими. Звернення моєї уваги на фізичну відсутність названих нею деяких збірок джерел, що нібито зберігаються у певних фондах польських архівів, відлунюється в акцентуванні уваги на новітній назві Центрального державного архіву давніх актів. (Цікаво, чи знає моя шановна Оponentка, як називається колишній відділ рукописів колишньої ЦНБ НАН України після чергового його перейменування? Чомусь переконаний, що ні.) Навіть публікація мною, в силу різних обставин, двох варіантів рецензій на працю п. Яковлевої (одна з них у співавторстві) стимулювала до такого ж, подвійного, удару у відповідь – наскільки мені відомо, копія опублікованого в УГО матеріалу готується до публікації у Москві.

³ Так, наприклад, нещодавно побачило світ присвячене цій проблемі солідне монографічне дослідження люблінського автора: Janas E. *Konfederacja wojska koronnego w latach 1661-1663. Dzieje i ideologia*. – Lublin: Wyd-wo Un-tu M.Curie-Skłodowskiej, 1998. – 279 s.

⁴ Див.: *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво*. Зб. статей. – К., 1998. – С. 138.

⁵ Там само.

⁶ Див.: Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни*. – К.: Основи, 1998. – Розділи 6, 7.

⁷ До речі, започаткована мною з п. Яковлевою полеміка щодо її концептуального бачення української історії другої половини 1650-х рр. отримала досить схвальні відгуки колег, у тому числі й зарубіжних. Див., наприклад: Chynczewska-Hennel T. *Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później* // *Kwartalnik Historyczny*. – 2002. – Rocznik CIX, nr 3. – S. 135.